

Ömling / Ömling / Ömling

ԱՅՐԱՐԱՏ

Պատմական Այրարատ նահանգից այս հատորում ղետեղված են բացառապես Վաղարշապատի հեթիաթները, որոնք տարբեր ժամանակներում հավաքել են Տիգրան Նավասարդյանցն ու Երվանդ Լալայանը: Մի քանի խոսք Տ. Նավասարդյանցի և Եր. Լալայանի հավաքած նյութերի մասին, որոնք օգտագործված են ներկա հրատարակության մեջ:

1. Հատորի հիմնական մասը Տ. Նավասարդյանցի հավաքած հեթիաթներն են, որոնցից գերակշռող բաժինը տպագիր նյութեր են. ա) Տպագիր նյութերը վերցված են Տ. Նավասարդյանցի հրատարակած «Հայ ժողովրդական հեթիաթներ»-ը I—X գրքերից: Այդ գրքերում հավաքված են տարբեր վայրերի բանահյուսական բաղմամբով ժանրերի ոտնդադործություններ: Ներկա հրատարակության մեջ օգտագործված են միայն Վաղարշապատի հեթիաթները: Տալիս ենք Տ. Նավասարդյանցի «Հայ ժողովրդական հեթիաթներ» գրքերի հրատարակության տեղերն ու թվականները: I գիրք՝ Վաղարշապատ, 1882, II գիրք՝ Երևան, 1882, III գիրք՝ Թիֆլիս, 1884, IV գիրք՝ Տփլիս, 1888, V գիրք՝ Տփլիս, 1889, VI գիրք՝ Թիֆլիս, 1890, VII գիրք՝ Թիֆլիս, 1891, VIII գիրք՝ Թիֆլիս, 1894, IX գիրք՝ Թիֆլիս, 1902, X գիրք՝ Թիֆլիս, 1903:

«Հայ ժողովրդական հեթիաթներ» I գրքի նյութերը Տ. Նավասարդյանցը նախապես տպագրել է «Արարատ» ամսագրի 1881 թ. № 11, 1882 թ. № 1, 2, 3 և 4 թերթներում: Նույն 1881 թ. № 11-ում ղետեղված է մի անստորագիր խմբագրական հոդված, որտեղ նշված է բանահյուսական նյութերի հավաքման անհրաժեշտությունն ու կարևորությունը և բարձր գնահատված Տ. Նավասարդյանցի անձնվեր, հայրենասիրական գործը:

Տ. Նավասարդյանցի «Հայ ժողովրդական հեթիաթներ» տասը գրքերում տպագրված հեթիաթների գրառման ձևագրերը մեծ մասամբ չեն պահպանված:

Հայկական ՍՍՄ Գիտությունների ակադեմիայի Գրականության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվում պահվող Տ. Նավասարդյանցի ֆոնդում (տես գործ

4, № 2) կա մի կաղմած ստվարածավալ տետր, որի անվանաթերթի վրա Տ. Նավասարդյանցի ձեռագրով գրված է՝ «Հայ ժողովրդական հեթիաթներ», Տ. Նավասարդյանց, ժողովածու, 1876—1880 թ. Տվիխու Ինչպես երևում է, Տ. Նավասարդյանցը այս ընդհանուր տետրում ի մի է ժողովել իր հավաքած հեթիաթները և պատրաստել տպագրության: Ընդհանուր տետրից կտրված են մի շարք հեթիաթներ, որոնք տպագրված են նրա գրքերում: Թերթի մյուս էջում նյութ լինելու պատճառով մնացել է կտրված մի քանի հեթիաթների սկիզբը, որտեղ կա Տ. Նավասարդյանցի նշումը. «Արտագրված է տպելու»: Բայց գրքերում տպագրված շատ հեթիաթների գրառման ձևագրերը պակասում են այդ ընդհանուր տետրում:

Ծավոք սրտի, Տ. Նավասարդյանցը իր հավաքած ու հրատարակած նյութերի մասին շատ կցկտուր տեղեկություններ է տալիս: Էշատակի շատ անցողակի ծանոթությունից և հարևանցիորեն արված ակնարկներից պարզվում է, որ այդ նյութերը ինքն է գրի առել Վաղարշապատ գյուղում: Իսկ թե ո՞վքեր են ասացողները, կանկրան ե՞րբ են գրի առնված այդ նյութերը, ի՞նչպիսի հանգամանքներում և այլն, այդ մասին գրեթե ոչ մի տեղեկություն չի տրվում: Մի բան միայն պարզ է, որ Տ. Նավասարդյանցը իր բանահավաքչական աշխատանքներն սկսել է դեռևս 1876 թվականից (ինչպես նշված է նրա ձեռագիր հավաքածուի անվանաթերթի վրա) և շարունակել է մինչև 90-ական թվականները:

Հայտնի է, որ հրատարակված նյութերի մեծ մասը ինքը՝ Տ. Նավասարդյանցն է գրի առել, իսկ երբ ձեռքի տակ ունեցել է ուրիշների ուղարկած նյութերը, այդ մասին նա հիշատակել է:

Տ. Նավասարդյանցի հրատարակած գրքերը պաշարաններ ու ծանոթագրություններ չունեն, բացառությամբ առաջին գրքից, որին կցված է մի հակիրճ առաջաբան՝ ձեռնարկված աշխատանքի նպատակների և նշանակության մասին: Իր անդրանիկ գրքույկի ճակատին Տ. Նավասարդյանցը թողել է հետևյալ ընթացականք. «Ետը նախկին ուսուցչին, մեծ. Ս. Պալասանյանին խորին հարգանքով իմրում է ժողովուրդը»:

Ստորև ամբողջությամբ բերում ենք Տ. Նավասարդյանցի «Հայ ժողովրդական հեթիաթներ» I գրքի առաջաբանը:

«ՀԱՍՈՍԱԶՈՐԱՆ»

Մի ազգի հնադույն ժամանակներից մնացած մի տվերակ, մի արձանագրություն, մի դրամ և այլ սոցա նման հնություն հետքեր կրող առարկաներ՝ կենդանի վկայք են նույն ազգի փառավոր կամ անշուք անցյալի, որո՞նց վերա հնազանդելու հիմնեն իրանց գիտնական հետազոտությունները՝ այդ ազգի անցյալ կյանքի հետ խանութանալու համար: Սակայն, բացի դրանից, ո՞չ պակաս հնազդիտական նյութ են և մի ազգի՝ ժողովրդական, այսպես ասած՝ խոսուն հնություններ, որոնք իբրև նորա մտքի և երևակայության ծնունդ՝ նորա անցյալ կյանքի, մտավոր զարգացման կենդանի պատկերներն են արտացոլում իրանց մեջ:

Այդ հնությունները՝ ժողովրդական բանավոր վեպերն են. հեփաթները ազգային հին երգերը, առածները, հանելուկները, շուտասելուկները, անեծքները, օրհ-

նուրբունները և այլն, որոնք իբրև սրբազան ժառանգություն՝ դարերից հետեւ, բերանն բերան՝ հասել են մինչև մեր օրերը: Խոսք չկա, այդքան երկար ժամանակամիջոցում, այդ ավանդությունները ժողովրդյան բերանում ենթարկվել են զանազան փոփոխությունաց:

Ներկա ժամանակում, համարյա ամեն մի փոքր ի շատ քաղաքակրթված ազգի մեջ, այդ թանկագին հնությունները արդեն մեծ մասամբ ժողովված են և տպագրություն մի լույս ընծայած: Բայց մեր՝ հայերիս մեջ, ցավոք սրտի պետք է ասել, նորա դեռևս մեր ուսմիկ դասի սեպհականություն են և որոնք հետզհետեւ դո՛ւ են դառնում ժամանակի անդուժ ժանիքներին (նոցանից միայն մի քանի հատուկ հոտեր նյութեր են ժողովված և զանազան դրքերի մեջ հրատարակված): Այն ի՛նչ, այդ հետաքրքրական նշխարները կարող են մեծ լույս ձգել մեր գրականության վրա և ամեն մի հայ անհատի գրասեղանի թանկագին զարդ կազմել, իբրև նվիրական ավանդ՝ իրանից շատ հարյուրավոր տարի առաջ ապրող հայ ժողովրդական:

Ահա՛ այդ աշխի առաջ ունենալով՝ այս մի քանի տարի շարունակ, իմ թույլ ուժերը նվիրել եմ (և այսուհետեւ էլ նվիրվելու եմ) այդ նպատակին ծառայելու: Հայ ժողովրդյան մեջ ցիր ու ցան եղած այդ վեպերը և ավանդությունները ժողովելով և տպագրություն մի լույս ընծայելով՝ իմ միակ նպատակը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ՝ եսմ նյութ առաջարկել հնագետներին և բանասերներին՝ թողնելով նոցա քննության և հետազոտության:

Այդ վեպերի ամեն տեսակներից արդեն մեծ քանակությամբ ունիմ, որոնք թե տե՛սմամբ եմ ժողովել՝ ճանապարհորդելով շատ նահանգներ և թե զանազան տեղերից ուրիշ անձինքներից ստացել: Առաջմ, ձեռնարկել եմ ճե՛խարենի հրատարակության. հուսալով, որ հեթիաթները մեր ժողովրդյան մեջ (զոնե այն նահանգում, որի բարբառով գրված են նոքա) նաև իբրև ընթերցանության հետաքրքիր նյութ ևս կարող են ծառայել:

Վերջացնելով տողերս, պատիվ ունիմ հրապարակավ հայտնել իմ անկեղծ շնորհակալությունը հետևյալ հարգելի պարոններին, որոնք բարեհաճեցին նյութակա-նապես օգնել, անցյալ տարի ձմրան ժամանակ ճանապարհորդելու սույն նպատակով՝ Գանձակու, Նոր Բայազետի և մի քանի ուրիշ նահանգներ. Տփլիսում մեծ. դոկտոր Գ. Արծրունի, մեծ. բժիշկ Բ. Նավասարդյանց, ինժեների նալալիկ Պ. Ա. Յասյանց և Կլասիկական դիմնադիտի հայ ուսանողների մի խումբ. Բազմում մեծ. պ. պ. Մինել Միրզոյանց, Սամուել Բաղիրյանց, Առաքել Մատուրյանց և փաստաբան Պատկանյանց: Հայտնում եմ իմ խորին շնորհակալությունս և հետևյալ պարոններին՝ Մեծ. պ. պ. Ս. Պալասանյանցին, Գ. Տեր-Աղեքսանդրյանցին և Պ. Պողոսյանցին, որոնք ներկա գրքույկիս վերաբերությամբ՝ չզլացան ինձ յուրյանց խելացի խորհուրդներով: Տ. Ն.:

Ինչպես իր հրատարակած «Հայ ժողովրդական հեթիաթներ» գրքերում, այնպես և պարբերական մամուլում («Մշակ», 1882 թ. № 4, № 222, 1883 թ. № 79, 1890 թ. № 109, 1894 թ. № 10 և այլն) Տ. Նավասարդյանցը հայտարարություններով ու ազդերով տեղյակ է պահել ընթերցող հասարակությանն ու մտավորականությանը իր գործի ընթացքին, կոչ անելով նրանց մասնակցելու տեղերում ժողովրդական նյութերի հավաքման գործին:

Պարբերական մամուլում ու այլ օրգաններում տպագրվել են հոդվածներ ու զրախոսականներ, որոնց հեղինակները շատ բարձր են դնահատել Տ. Նավասարդյանցի նախաձեռնությունը և խրախուսել են նրա սկսած գործը (Բաֆֆի, «Նամսայի մելիբոյություններ», 1882 թ. Հ. Մ. Հովհաննիսյան, Ներքին տեսություն, «Մշակ» 1882 թ. № 238, Մ. Բախտուրյանց, Աստենախոսություն Պ. Տ. Նավասարդյանի Հայ ժողովրդական հեթաթնների ժողովածուի առիթով, «Արձագանք» 1904 թ. № 21, Վառլամ (Մ. Արեղյան), Մատենախոսություն, «Նոր-Պար», 1901, № 187, Մատենախոսություն (անատորագիր), «Տարազ», 1894, № 10 և այլն)։

Ինչպես ասված է այս հատորի նախաբանում, պահպանվել է Տ. Նավասարդյանցի «Հայ ժողովրդական հեթաթնների» գրքերի սեփական օրինակները, որոնց տեքստերի վրա բանահավաք-հրատարակչի մասնակի փոփոխություններ ու ճշտումներ է կատարել Ներկա հրատարակության համար հիմք ընդունելով այդ ճշտված տեքստը, սակայն բոլոր ուղղումները չէ, որ փոխանցել ենք ներկա տեքստում, այլ յուրաքանչյուր դեպքում հաշվի ենք առել ժողովրդական պատումների հարազատ մնալու ձգտումը։

բ) Զեռագիր, անտիպ էյտրե, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվի Տ. Նավասարդյանցի ֆոնդից այս հատորում օգտագործված է «Հայ ժողովրդական հեթաթնների» հերթական XI պրակի համար պատրաստված կիսամաքագիր, անմշակ նյութերը (տե՛ս գործ 2, № 20—21)։ Դրանք իրար կցված մի քանի տետրեր են, որոնք պարունակում են 12 հեթաթն. դրանց մեծ մասը ինքը՝ Տ. Նավասարդյանցն է գրի առել Վաղարշապատում, իսկ մի քանիսը, ինչպես երևում է ձեռագրերից, գրի են առել ուրիշները։ Հիշված 12 հեթաթններից բացի, հիշվել տետրի ցանկերում կան երկու հեթաթնների անուններ («Զոյախ կնիկը» և «Սրապիոն»), որոնք, սակայն, այդ տետրում բացակայում են։ Ինչպես իր գրառումներին, այնպես էլ հատկապես ուրիշների գրի առած նյութերի տեքստերի վրա Տ. Նավասարդյանցը կատարել է բազմապիսի ուղղումներ։ Ուրիշների գրի առած նյութերը Տ. Նավասարդյանցը հիմնավոր վերամշակման է ենթարկել, վերացնելով բանահավաքների վրիպումները, սյուժեներին զծի աղավաղումները, բարբառից շեղումները և այլն։ Ընդհանուր առմամբ այս անտիպ նյութերը սևագիր վիճակում են, շնչումներով ու լրացումներով լցված, որը գրեթե անընթեռնելի է դարձնում տեքստը։ Աշխատել ենք ուղղել բոլոր տիպի վրիպումները։ Հարկ եղած դեպքում, եթե իմաստային կամ գեղարվեստական արժեք են ներկայացնում, էլատակին տվել ենք այն բառերն ու արտահայտությունները, որոնք ուղղված կամ փոփոխված են բանահավաքի կողմից։ Զեռագիր, անտիպ նյութերի մեջ էլ Տ. Նավասարդյանցը որևէ տեղեկություն չի հաղորդում ասացողների և գրառման հանգամանքի մասին։

2. Ներկա հատորում տպագրված հեթաթնների մյուս մասը Եր. Հալայանի նյութերն են, որ նա հավաքել է 1913 թ. Վաղարշապատում և հրատարակել «Մարգարիտներ հայ բանահյուսության ժողովածուի II գրքում (1914 թ.) Օշականի և Փարպի գյուղերի հեթաթնների հետ։ Եր. Հալայանը նույնպես շատ սեղմ ու ժլատ տեղեկություններ է հաղորդում հեթաթնների ասացողների ու գրառման հանգամանքների մասին։

Սույն հատորի հեքիաթների ծանոթագրությունների մեջ տրվում են հետևյալ փարզի տեղեկություններ:

1. Ներկա հրատարակության համար հիմք ծառայած աղբյուրի մասին:
2. Գրառման հանգամանքների և ասացողների մասին բանահավաքների հաղորդած բոլոր վկայությունները:
3. Գրառման ձևագիրը պահպանվելու ղեկըրում՝ հրատարակվող տեքստի և գրառման ձևագրի միջև եղած տարբերությունների մասին, եթե դրանք բանասիրական հետաքրքրություն են ներկայացնում:
4. Տվյալ հեքիաթի վերահրատարակությունների կամ թարգմանությունների մասին:
5. Տվյալ հեքիաթի սյուժետի առնչությունը նախորդ հատորի հեքիաթների սյուժետների հետ:
6. Տվյալ հեքիաթի գրական մշակման մասին, եթե կա ստույգ վկայություն այդ նյութը մշակող հեղինակի կողմից:

Ծանոթագրությունների մեջ համառոտության համար Տ. Նավասարդյանցի «Հայ ժողովրդական հեքիաթները» անվանում ենք՝ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթներ...», Եր. Լալայանի «Մարգարիտներ հայ բանահյուսության» ժողովածուն՝ Եր. Լալայանի «Մարգարիտներ...», Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի Գրականության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվը՝ ՀՍՍՌ ԳԱ Գրականության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվ:

1. ԱՆՄՍԱՀԱԿԱՆ ԽՆՁՈՐ

(էջ 23)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» II գրքում (էջ 3—25) հրատարակված տեքստի: Տողառակի ծանոթության մեջ բանահավաք-հրատարակիչը հայտնում է, որ այդ գրքում ղեկավարված հեքիաթները ժողովել է ինքը՝ Վաղարշապատ գյուղում և զգրել բուն տեղական բարբառով: Ուրիշ տեղեկություն հեքիաթի գրառման հանգամանքների մասին չի հայտնում: Ասացողը անհայտ է: Հեքիաթի գրառման ստույգ թվականը ևս չի տրված: Բայց ելնելով այն փաստից, որ ՀՍՍՌ ԳԱ Գրականության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվի Տ. Նավասարդյանցի ֆոնդում (տե՛ս գործ I, № 2) եղած ձևագիր նյութերի հավաքման սկիզբը նշանակված է 1876 թ., իսկ «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» II գիրքը լույս է տեսել 1882 թ., պետք է եզրակացնել, որ այս հեքիաթը գրի առնված կարող է լինել 1876—1882 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում:

«Անմահական խնձոր» հեքիաթը իր թեմատիկ նպատակագրմամբ առնչվում է «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» գիտական հրատարակության նախորդ՝ I հատորում տեղ գտած «Հազարան բլրով կամ Ալո-Գիկոյի նաղլը» (№ 1) և «Ղուշ-Փարին» (№ 2) հեքիաթներին, որպես ընդհանրություն պահպանելով երեք եղբայր-

ների արկածները և փոքր եղբոր նկատմամբ ցուցաբերած խարդախությունը, սակայն տարբերվելով զնայքերի ընդդրկման ու սյուժետային գծի զարգացման տեսանկյունից:

«Անմահական խնձոր» հեքիաթն ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունները:

«Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», կազմեց և խմբագրեց Ա. Ղանալանյան, Երևան, 1950, էջ 5—20: Ժողովածուի մեջ մեզ հետաքրքրող հեքիաթները արտատպված են Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» գրքերից և Եր. Հայալանի «Մարգարիտների...» II գրքից: Հաջորդ ծանոթագրությունների մեջ համառոտության համար օմանդակ այս աղբյուրը կոչված է՝ «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», 1950:

«Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», ժողովածուն կազմել և հեքիաթները լեզվական մասնակի մշակման է ենթարկել Ա. Նազինյանը. ձևավորումը՝ ժողովրդական նկարիչ Հ. Կոչոյանի, Երևան, 1956, էջ 5—16: Ժողովածուի մեջ մեզ հետաքրքրող հեքիաթները վերցված են Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» գրքերից: Հաջորդ ծանոթագրությունների մեջ օմանդակ այս աղբյուրը համառոտության համար կոչված է՝ «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», 1956:

«Հատընտիւր հայ ժողովրդական բանահյուսության», կազմեց Գր. Գրիգորյան, Երևան, 1956, էջ 174—190: Մեզ հետաքրքրող հեքիաթները արտատպված են Ա. Ղանալանյանի կազմած ու խմբագրած «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» ժողովածուից: Հաջորդ ծանոթագրությունների մեջ այս աղբյուրը համառոտության համար կոչված է՝ «Հատընտիւր հայ ժողովրդական բանահյուսության», 1956:

«Basme populare Armene», Cartea Rusă, 1956, էջ 7—28: Սույն ժողովածուն պարունակում է հայ ժողովրդական հեքիաթների ռումիներեն թարգմանությունը, որ կատարել են Շտեֆանա Վելիսուր Թեոդորյանուն և Սիրակ Կսկանյանը՝ օգտագործելով Ա. Ղանալանյանի կազմած ու խմբագրած «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ» ժողովածուն, Երևան, 1950: Թարգմանված են ժողովածուի ոչ բոլոր հեքիաթները: Թարգմանությունը լույս է տեսել Բուխարեստում, «Ռուսական դիրք» (Cartea Rusă) հրատարակությամբ: Հաջորդ ծանոթագրությունների մեջ այս աղբյուրը կոչված է՝ «Basme populare Armene», 1958:

«Հայ ժողովրդական հեքիաթներ»-I գրքում Տ. Նավասարդյանցը հեքիաթներին տեքստերից առաջ զետեղել է լատիներով՝ հատված, որը հայտնի է որպես մանկական երգիծական երգ, սողառակին նշելով. «Երբեմն հեքիաթներն այսպիսի նախաբանով են սկսվում»: Բերում ենք այդ հատվածը, որովհետև դա վերաբերում է ժողովածուի բոլոր գրքերին:

«Հե՛քաթ, հե՛քաթ պապրա ա,
Ղաշխա քուռակ տակըս ա,
Նի՛լենմ էթամ էրևան,
Էրևանա կուտ բերեմ:
Կուտը տանեմ տամ հավերին,
Հավերն ինձ ձու-ձու տան.
Ջու-ձուն տանեմ խառաղին տամ,
Խառաղն ինձ մի շրվու տա.

Շրվուն տանեմ շորանին տամ,
 Զորանն ինձ մի դառ տա.
 Դառը տանեմ աստուն տամ,
 Աստուն ինձ մի աղպեր տա:
 «Ա՛ղպեր, ա՛ղպեր, ջա՛ն աղպեր,
 Ես սարի տակին աղպեր.
 Դու բերդի տակին աղպեր.
 Զալ-լալ կովերն ի՞նչ էլանա:
 — Նախրատափին դում էլան,
 Ժումե-ժում կաթ կտանա:

2. ՈՍԿԵ ԶՈՒԿԸ

(էջ 39)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթների...» I գրքում (էջ 22—27) հրատարակված տեքստի Տ. Նավասարդյանցը գրքի սկզբում, տողատակին գրել է մի համառոտ ծանոթություն. «Այս հեթիաթները ժողովել եմ Նրևանյան նահանգում՝ Վաղարշապատ գյուղում և գրել բուն տեղական բարբառով: Ասացողն անհայտ է: Հայտնի չէ նաև դրառման ստույգ քվականը, բայց պետք է ենթադրել, որ այն գրել է առնվել 1876—1882 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում:»

«Ոսկե ձուկը» հեթիաթը քննարկում առնչվում է «Հայ ժողովրդական հեթիաթներին» դիտական հրատարակության I հատորի «Հաղարան բլրով կամ Ալո-Դինոյի նաղը» (№ 1) և «Ղուշ-Փարին» (№ 2) հեթիաթների սյուժետներին, սակայն այստեղ սյուժեի տրամաբանությունը չէ և ղուզակցվում են մի քանի այլ էպիգոդներ:

Այս հեթիաթը նախքան Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթների...» I գրքում տպագրվելը, հատվածաբար առաջին անգամ հրապարակվել է «Արարաթ» ամսագրի 1881 թ. № 1 և № 2 թերթներում:

«Ոսկե ձուկը» հեթիաթն ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունները:

«Հայ ժողովրդական հեթիաթներ», 1950, էջ 307—317:

«Basme populaire Armenes», 1958, էջ 329—338:

3. ԶԱՆ-ՓՈԼԱՏ

(էջ 50)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթների...» III գրքում (էջ 2—42) հրատարակված տեքստի: Հեթիաթի վերնագրի տակ, փակագծում նշված է՝ հայ ժողովրդական հեթիաթ: Գրքի մեջ այլ ծանոթություն չկա, որից հնարավոր էին տեղեկություն քաղել դրառման հանգամանքների մասին: Բայց հավանական է, որ այս հեթիաթը նույնպես գրել է առել Տ. Նավասարդյանցը, Վաղարշապատում, 1876—1882 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է:

Այս հեթիաթը թեմայով ու սյուժետային գծերով ընդհանրություններ ունի ներկա հրատարակության նախորդ՝ I հատորի «Անա թաքավորի հեթիաթը» (№ 3), «Արգար թաքավոր» (№ 4), «Հուրի թաքավորի ախլկա հեթիաթը» (№ 7), «Օհան որնչպարի տղի հեթիաթը» (№ 8) և մի շարք այլ հեթիաթների հետ:

«Ջան-Փոլատ» հեթիաթն ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունները:

«Հայ ժողովրդական հեփարեն», 1950, էջ 55—84:

«Basme populaire Armene», 1953, էջ 67—96:

4. ՔԱՌԱՍՈՒՆ ՀԱՐԱՄԻ

(էջ 82)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթների...» IX գրքում (էջ 30—48) հրատարակված տեքստի: Գրքի տողատակին Տ. Նավասարդյանցը թողել է հետևյալ համառոտ ծանոթությունը. «Չույնի», «Ուրշի հմար ֆոր փորոզը ինքք կընկնի մեջը»¹, «Ազդիլակ», «Սուտ հեթիաթ» և «Քառասուն հարամի» հեթիաթները մեզ պատմել է հարդելի օրիորդ Աշխեն Հովհաննիսյանցը, որը բնիկ վաղարշապատցի է: Աշխեն Հովհաննիսյանցը նշանավոր բանաստեղծ Հ. Հովհաննիսյանի քույրն է, որի հետ հետազայում ամուսնացել է ինքը՝ բանահավաք Տ. Նավասարդյանցը:

Հեթիաթը գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը՝ Վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1902 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Հեթիաթի վերնագրի տակ, փակագծի մեջ նշված է՝ արարատյան բարբառով:

Այս հեթիաթը թեմայով ու սյուժետային զարգացմամբ ընդհանուր շատ գծեր ունի ներկա հրատարակության նախորդ՝ I հատորի «Հուրի թաքավորի ախլկա հեթիաթի» (№ 7) և «Օհան որնչպարի հեթիաթի» (№ 8) և ուրիշ այլ հեթիաթների հետ:

5. ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՀԵՔԻԱԹԸ

(էջ 95)

Տպագրված է ըստ Նր. Լալյանի «Մարգարիտների...» II գրքում (էջ 92—101) հրատարակված տեքստի: Տողատակի համառոտ ծանոթության մեջ բանահավաքը հայտնում է. «Այս հեթիաթը պատմել է վաղարշապատցի Մանուկ Խաչատրյանը 1913 թ. հուլիսի 19-ին, Վաղարշապատ գյուղում»:

Սյուժետային որոշ գծերով այս հեթիաթը առնչվում է ներկա հրատարակության նախորդ՝ I հատորի «Ոսկե քաքուլով տղի հեթիաթին» (№ 18):

¹ Այս հեթիաթը տպագրված է Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթների...» X գրքում (Մ. 4.):

6. ԽՈՉԱՐԱՆ

(էջ 107)

Տպագրվում է ըստ նր. Լալայանի «Մարգարիտները...» II գրքում (էջ 67—78) հրատարակված տեքստի: Տողատակին զրված է բանահավաքի հետևյալ ծանոթությունը. «Այս հեթիաթը պատմել է վաղարշապատցի Մանուկ Խաչատրյան 55-ամյա անդադնած ծամկույր, 1913 թ. հունիսի 21-ին, Վաղարշապատ դուղում» (տես Ն 5 հեթիաթի ծանոթագրությունը): Հեթիաթի վերնագրի տակ փակագծում նշված է՝ Վաղարշապատ:

Այս հեթիաթը որոշ չափով նմանվում է ներկա հրատարակության նախորդ՝ I հատորի «Դավթի հեթիաթին» (Ն 21):

«Եռոդարած հեթիաթն ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունները:

«Հայ ժողովրդական ճեփարենը», 1950, էջ 283—296:

«Basme populaire Armenes», 1958, էջ 303—318:

7. ԿՈՄՐԱԼ ՏՈՒ...

(էջ 121)

Տպագրվում է առաջին անգամ: Գրառման ձեռագիրը պահպանվում է ՀՍՍՌ ԳԱ Գրականության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվում (տե՛ս Ս. Նավասարդյանցի ֆոնդ, գործ 2, Ն 21): Ձեռագրից պարզվում է, որ այս հեթիաթը գրի է առել, կամ այլ դրառումից արտագրել է Ս. Նավասարդյանցը: Գրառման հանդամանքների մասին ոչ մի տեղեկություն չի հաղորդում: Միայն հեթիաթի վերնագրի տակ, փակագծի մեջ նշված է՝ արարատյան բարբառով: Ասացողի մասին նույնպես հիշատակություն չկա: Հեթիաթի առաջին էջում Ս. Նավասարդյանցը թողել է այսպիսի մակագրություն. «Արտագրված է տպելու համար, 11-րդ գրքում, 29 փետրվարի 1908 թ.»: Այդ 11-րդ գիրքը, ինչպես հայտնի է, մնացել է անտիպ: Սույն հեթիաթի արտագրված մաքուր օրինակը չի պահպանվել: Ներկա հրատարակության համար հիմք է ծառայել սևագիր օրինակը, որտեղ կան Ս. Նավասարդյանցի ձեռքով կատարված բաղմաթիվ ուղղումներ ու ջնշումներ: Հեթիաթը հավանաբար գրի է առնելված 1876—1908 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում:

8. ՂԱՄԱՐԱՐ

(էջ 134)

Տպագրվում է առաջին անգամ: Գրառման ձեռագիրը պահպանվում է ՀՍՍՌ ԳԱ Գրականության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվում (տե՛ս Ս. Նավասարդյանցի ֆոնդ, գործ 2, Ն 20): Ձեռագրի օրինակում որևէ հիշատակություն չկա հեթիաթի գրառման հանդամանքների մասին: Միայն վերնագրի տակ, փակագծի մեջ

նշված է՝ արարատյան բարբառով: Հեթիաթը գրված է Տ. Նավասարդյանցի ձեռագրով, բայց դժվար է ասել իրեն՝ Տ. Նավասարդյանցի գրառումն է, թե այլ բանահավաքի գրառման մշակված արտագրությունը: Ասացողն անհայտ է: Հավանաբար հեթիաթը գրի է առնվել 1876—1908 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում, Վաղարշապատում: «Ղամբար» հեթիաթը մտցված է եղել Տ. Նավասարդյանցի պատրաստած «Հայ ժողովրդական հեթիաթներ» հերթական 11-րդ գրքի մեջ, որը մեացել է անտիպ:

9. ՂԱՀՐԱՄԱՆ-ՔԼՈՒԹ

(էջ 145)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթների...» VII գրքում (էջ 3—23) հրատարակված տեքստի: Գրքում Նավասարդյանցը ծանոթություն չի թողել հեթիաթի գրառման հանգամանքների մասին: Այս հեթիաթը գրի է առնել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1891 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում:

«Ղահրաման-բլուծ» հեթիաթը թեմայով և սյուժետային դժերով ներկա հրատարակության I հատորի «Անա թագավորի հեթիաթին» (№ 1) տարբերակն է, զեղարվեստական-արտահայտչական որոշ նրբերանգների զանազանությամբ:

10. ՉՈՓՋԻ

(էջ 161)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթների...» IV գրքում (էջ 37—53) հրատարակված տեքստի: Գրքում ծանոթություն չի տրված, որտեղից կարելի լինե՞ր իմանալ հեթիաթի գրառման հանգամանքները: Բայց հավանական է, որ այս հեթիաթը ևս գրի է առնել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1888 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է:

Այս հեթիաթի տարբերակն է ներկա հրատարակության նախորդ՝ I հատորում տպագրված նույնանուն հեթիաթը (հավելված, № 2):

11. ԹԱՐԽՈՒՆ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՀԵԹԻԱԹԸ

(էջ 175)

Տպագրվում է ըստ Եր. Լալայանի «Մարգարիտների...» II գրքում (էջ 54—66) հրատարակված տեքստի: Հեթիաթի վերնագրի տակ փակագծում նշված է՝ Վաղարշապատ, իսկ տողատակին բանահավաքը թողել է հետևյալ համառոտ ծանոթությունը. «Պատմեց 1913 թ. հուլիսի 20-ին, Վաղարշապատ գյուղում, նույն գյուղացի Մանուկ խաչատրյան անդրագետ, 55-ամյա ժերույնի ժամկույր» (տես սույն հատորի № 5, 6 հեթիաթների ծանոթագրությունները):

«Թարխուն թագավորի հեթիաթը» սյուժետային զարգացմամբ ու դեպքերի և էպիզոդների ընդգրկմամբ նման է ներկա հրատակարարության նախորդ՝ I հատորի «Հուրի թագավորի ախլկա հեթիաթին» (№ 7):

12. ՄՈՌԱԼԻ ՀԵՔԻԱԹԸ

(էջ 189)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» I գրքում (էջ 47—61) հրատարակված տեքստի: Տողատակի ծանոթության համաձայն այս հեքիաթը գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1882 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում:

«Մոթալի հեքիաթը» թևմալով ու քյուժեստային գծով առնչվում է ներկա հրատարակության նախորդ՝ I հատորի «Զուկ տղան» հեքիաթին (№ 31), իսկ առանձին է պիղղղներով ու զեպքերով մասնակիորեն նման է նաև նույն հատորի «Մուրզի հեքիաթին» (№ 24):

«Մոթալի հեքիաթը» նախքան «Հայ ժողովրդական հեքիաթներին» I գրքում տպագրվելը Տ. Նավասարդյանցը հատվածաբար տպագրել է «Արարատ» ամսագրի 1882 թ. № 3—4-ի թերթիկներում:

13. ՕԽԱՅ-ԲԱՐԻ

(էջ 199)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» IV գրքում (էջ 3—33) հրատարակված տեքստի: Գրքում լիա ծանոթություն, որտեղից հնարավոր լինե՞ր պարզել հեքիաթի գրառման հանգամանքները: Բայց կասկածից դուրս է, որ այս հեքիաթը ևս գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը, Վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1888 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է:

14. ԽՈՒԴԱՎԵՐԴԻ

(էջ 222)

Տպագրվում է առաջին անգամ: Գրառման ձևագիրը պահպանվում է ՀՍՍՌ ԳԱ Դրականության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվում (տե՛ս Տ. Նավասարդյանցի ֆոնդ, գործ 2, № 21): Զեռագրում տեղեկություններ լիան հեքիաթի գրառման հանգամանքների մասին: Վերնագրի տակ, փակագծում նշված է՝ արարատյան բարբառով: Գրառումը՝ Տ. Նավասարդյանցի ձեռագրով չէ. հայտնի չէ նաև, թե ով է ասացողը: Հավանաբար այս հեքիաթը գրի է առնվել 1876—1908 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Այս հեքիաթը ևս մտցված է հղել Տ. Նավասարդյանցի «Հայ ժողովրդական հեքիաթներին» 11-րդ գրքի մեջ, որը մնացել է անտիպ: Այս հեքիաթի գրառման տեքստի վրա կան նույն ձեռագրով կատարված բաղամասիվ շնչումներ ու ուղղումներ, որոնք բանասիրական արժեք չեն ներկայացնում, այդ պատճառով էլ չենք անդրադարձել դրանց:

(էջ 234)

Տպագրվում է առաջին անգամ: Գրառման ձևադիրը պահպանվում է ՀՍՍՌ-ի ԳԱ Գրադարանային ինստիտուտի րանահյուսական արխիվում (տե՛ս Տ. Նավասարդյանցի ֆոնդ, գործ 2, № 21): Զեռագրում տեղեկություն չի տրվում հեթիաթի գրառման հանգամանքների վերաբերյալ, միայն վերնագրի տակ, փակագծում նշված է՝ արարատյան բարրառով: Զեռագրից պետք է հեթիաթել, որ այս հեթիաթը գրի է առել Վաղարշապատցի Գասպար Աղաղաղյանը, հավանաբար 1876—1908 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է: Գրառման ձևագրի վրա կա Տ. Նավասարդյանցի ձեռքով կատարված բաղմաթիվ ուղղումներ ու շնչումներ: Այս հեթիաթը եւ մտցված է եղել Տ. Նավասարդյանցի «Հայ ժողովրդական հեթիաթներ» հեթիական 11-րդ գրքում, որը մնացել է անտիպ:

16. ՄԵՌԵԼԻ ԼՐԵՇՏԱԿԸ

(էջ 243)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթներ...» IV գրքում (էջ 68—81) հրատարակված տեքստի: Գրքում ծանոթություն չկա հեթիաթի գրառման հանգամանքների վերաբերյալ: Կասկածից զուրս է, որ այս հեթիաթը եւ գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատում, հավանաբար 1876—1888 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում:

Այս հեթիաթի թեման առնչվում է երախտիքի փոխհատուցման շուրջը հյուսված հեթիաթներին, բայց այստեղ որոշակիորեն արտացոլված է նաեւ ողիների մասին ունեցած ժողովրդի վաղեմի պատկերացումներն ու նախապաշարմունքները:

17. ԱՂՎԵՍԸ, ԳԵԼԸ, ԱՐՋԸ ՈՒ ԶՄՈՒՆՑ-ՂՈՒՇԸ

(էջ 254)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթներ...» II գրքում (էջ 29—37) հրատարակված տեքստի: Գրքի տողատակին դրված ծանոթության համաձայն, այս հեթիաթը գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատում, հավանաբար 1876—1882 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողը անհայտ է:

Այս հեթիաթը իր բնույթով տարբերվում է ինչպես կախարդական, այնպես էլ կենցաղային հեթիաթներից: Սույն հեթիաթի գործողությունների մեջ կենտրոնական տեղ են գրավում կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչները, որոնք նման շեն մյուս հեթիաթների կերպարանափոխված կենդանիներին:

Այս հեթիաթը ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունը:

«Հայ ժողովրդական հեթիաթներ», 1956, էջ 45—49:

(էջ 260)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթներին...» I գրքում (էջ 14—21) հրատարակված տեքստի։ Տողատակի ծանոթությունից պարզվում է, որ այս հեթիաթը գրի է առել ինքը՝ Տ. Նավասարդյանցը, Երևանյան նահանգի Վաղարշապատ գյուղում և գրել «բուն տեղական բարատով»։ Ասացողն անհայտ է։ Հավանաբար հեթիաթը գրի է առնված 1876—1882 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում։

Այս հեթիաթը իր թեմայով առնչվում է խորթ մոր կողմից հալածված զավակների մասին հյուսված հեթիաթներին (տե՛ս Երկա հրատարակության նախորդ՝ I հատորի № 16, 17 հեթիաթները)։

«Գառնիկ-աղպեր» հեթիաթը օգտագործել և զեղարվեստական շարժող մշակման է ենթարկել Հ. Թումանյանը 1905 թ., թողնելով հետևյալ վկայությունը. «Բովանդակությունը քաղված է Տ. Նավասարդյանցի «Հայ ժողովրդական հեթիաթներ» ժողովածուից» (տե՛ս Հ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. Ա, Երևան, 1958 թ.)։

«Գառնիկ-աղպեր» հեթիաթը նախքան «Հայ ժողովրդական հեթիաթներ» I գրքում տպագրելը Տ. Նավասարդյանցը հրապարակել է «Արարատ» ամսագրի 1882 թ. № 1-ի թերթում։

«Գառնիկ-աղպեր» հեթիաթն ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունները՝ «Հայ ժողովրդական նեխարներ», 1950, էջ 109—114։

«Basme populaire Armenes», 1958, էջ 126—131։

19. ՀԱՐՍՆԵՐՆ ՈՒ ՏԱԼԸ

(էջ 266)

Տպագրվում է ըստ Եր. Լալայանի «Մարգարիտների...» II գրքում (էջ 165—174) հրատարակված տեքստի։ Հեթիաթի վերնագրի տակ, փակագծի մեջ նշված է՝ Վաղարշապատ։ Տողատակի ծանոթության մեջ բանահավաքը հիշում է, որ այս հեթիաթը պատմել է վաղարշապատցի Վաղարշակ Վարդանյանը 1913 թ. օգոստոսի 22-ին, Վաղարշապատում։

Այս հեթիաթը թեմայով ու սյուժետային զարգացմամբ առնչվում է Երկա հրատարակության նախորդ՝ I հատորի «Ասլան թաքավոր» հեթիաթին (№ 15)։

«Հարսներն ու տալը» հեթիաթն ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունը.

«Հայ ժողովրդական նեխարներ», 1950, էջ 183—192։

20. ԵՐԿՈՒ ԱՂՊԵՐ

(էջ 277)

Տպագրվում է ըստ Եր. Լալայանի «Մարգարիտների...» II գրքում (էջ 117—122) հրատարակված տեքստի։ Հեթիաթի վերնագրի տակ, փակագծում նշված է՝ Վաղարշապատ։ Տողատակի ծանոթության մեջ բանահավաքը հայտնում է,

որ այս հեքիաթը պատմել է Վաղարշապատից Մանուկ Խաչատրյանը 1913 թ. օգոստոսի 14-ին, Վաղարշապատում (տե՛ս սույն հատորի № 5, 6, 11 հեքիաթների ծանոթագրությունները):

21. ԱՆՋԻԳՅԱՐ ՄԵՐ

(էջ 284)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» I գրքում (էջ 41—43) հրատարակված տեքստի: Գրքի տողատակի ծանոթությունից պարզվում է, որ հեքիաթը գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1882 թթ. ընկած ժամանակաշրջանում: Ասացողն անհայտ է:

ՀԱՍՈՒ ԳԱ Գրականության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվի Տ. Նավասարդյանցի ֆոնդում կա ձեռագիր մի սովորածավալ տետր (տե՛ս գրքի 1, № 2). որի խորագրերն է «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», 1876—1882 թթ.: Այդ ձեռագիր նյութերի մեջ այս հեքիաթը կտրված-հանված է, մնացել է միայն գրառման վերջին մի քանի տողը: Պահպանված գրառման այդ մի քանի տողի և տպագրվածի համեմատությունից պարզվում է, որ Նավասարդյանցը շտկումներ է կատարել, ուղղելով ու փոխելով պատմելու գործողության քերականական ժամանակը, առանձին արտահայտություններ ու ոճեր, նպատակ ունենալով մոտեցնել ժողովրդական պատումներին:

Այս հեքիաթը նախքան առանձին գրքում տպագրվելը, Տ. Նավասարդյանցը հրատարակել է «Արարատ» ամսագրի 1882 թ. № 3-ի թերթում:

22. ՀԱՆԱԼԸ ՉԼԱՐԱՄՈՂ ԿՆԻԿԸ

(էջ 286)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» IX գրքում (էջ 53—64) հրատարակված տեքստի: Հեքիաթի գրառման հանգամանքների մասին գրքում ծանոթություն չկա: Այս հեքիաթը ևս գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1902 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է:

Հեքիաթի վերնագրի տակ փակագծի մեջ նշված է՝ արարատյան բարբառով: Այս հեքիաթը թեմայով ու սյուժետով առնչվում է ներկա հրատարակության նախորդ՝ I հատորի «Սուրայի Սովդաքյարի որթու հեքիաթին» (№ 13) և «Մուխսու հեքիաթին» (№ 14):

23. ԱՍՍՈՒ ՊԱՀԱՄ ԳԱՌԸ ԳՆԻԸ ՁԻ ՈՒՏԻ

(էջ 295)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» V գրքում (էջ 3—20) հրատարակված տեքստի: Գրքում ծանոթություն չկա հեքիաթի գրառման հանգամանքների մասին: Հեքիաթի վերնագրի տակ փակագծերի մեջ նշված է՝ արարատ-

յան բարրառումը Այս հեքիաթը ևս գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1882 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում։ Առաջո՞ղն անհայտ է։

Այս հեքիաթը թեմայով ու սյուժետով զուգահեյտում է ներկա հրատարակության նախորդ՝ I հատորի Մուրաշի սովդաքյարի որթու հեքիաթին (№ 13) և Մուխոմ հեքիաթին (№ 14)։

24. ՄՄՐԴԻՍ ՃԱԿԱՍԻ ԳՐԱԾԸ ՁԻ ԶՆԶՎԻ

(էջ 310)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» II գրքում (էջ 38—44) հրատարակված տեքստի։ Գրքի տողատակի ժանոթություն համաձայն այս հեքիաթը գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1882 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում։

Այս հեքիաթը չի կարելի անվերապահ կախարդական կամ կենցաղային համարել։ Հեքիաթի թեման՝ նախախնամության անփոփոխ վճիռը, որ սովորաբար աստժո անունով է ներկայացվում, հանդիպում է և՛ կախարդական, և՛ կենցաղային ընույթի հեքիաթներում։

25. ՅԱԼԱԳ

(էջ 315)

Տպագրվում է առաջին անգամ։ Գրառման ձևագիրը պահպանվում է Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Գրականության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվում (Տ. Նավասարդյանցի ֆոնդ, գործ 2, № 21)։ Հեքիաթի գրառման հանդամանքների մասին տեղեկություն չկա։ Պահպանվել է հեքիաթի սևագիր և մաքրագրված օրինակները։ Սևագիր օրինակի ձևագրից կարելի է ենթադրել, որ հեքիաթը գրի է առել Գ. Աղազյանը։ Տ. Նավասարդյանցը սևագիր օրինակի վրա կատարել է բազմաթիվ ուղղումներ և շտկումներ, և ամբողջը նորից արտագրել։ Այդ ուղղումների մի խոշոր մասը լեզվա-ոճական են, նպատակ ունենալով շտկել բանահավաքի վրիպումները և պահպանել բարրառի անաղարտությունը. մի մասը խմբագրումներ են, որոնց նպատակն է, վերացնել հեքիաթի ճապաղությունը և այլն։ Որոշակի է, որ այս հեքիաթը ևս գրի է առնված Վաղարշապատում, 1876—1908 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում։ Առաջո՞ղն անհայտ է։ Տ. Նավասարդյանցի ձեռքով հեքիաթի գրառման ձևագրի առաջին էջի անկյունում նշված է՝ «արտագրված է տպելու», իսկ հեքիաթի վերնագրի տակ, փակագծի մեջ՝ «արարատյան բարբառով»։ Այս հեքիաթը ևս Նավասարդյանցը նախատեսել էր հրապարակել իր «Հեքիաթների...» հերթական 11-րդ պրակտում, որը չի իրականացել։

Ներկա հրատարակության համար հիմք է ընդունված Տ. Նավասարդյանցի ձեռքով արտագրված մաքրագիր օրինակը, համեմատելով սևագիր օրինակի հետ։ Սակավ բացառությամբ տողատակին նշել ենք սևագիր օրինակում ուղղված կամ չնշված արտահայտությունները, եթե դրանք որևէ հետաքրքրություն են ներկայացնում։

(էջ 324)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթների...» VIII գրքում (էջ 10—32) հրատարակված տեքստի: Գրքում հեթիաթի վերաբերյալ ծանոթություն չկա, Հեթիաթի վերնագրի տակ փակագծի մեջ նշված է՝ արարատյան բարրատով: Այս հեթիաթը եւս գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, 1876—1894 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Անացողն անհայտ է:

«Էրազ տենոզ աշկերտը» հեթիաթը թեմայով ու սյուժետով հիշեցնում է ներկա հրատարակության նախորդ՝ I հատորի «Հալվաշու հաշկերտը» հեթիաթը (Ն. 32):

Այս հեթիաթն ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունները:

«Հայ ժողովրդական հեթիաթներ», 1950, էջ 337—350:

«Basme populaire Armenes», 1958, էջ 345—456:

27. ԶՈՒԹՉԻ

(էջ 341)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթների...» IV գրքում (էջ 3—19) հրատարակված տեքստի: Գրքի տողատակին գրված Տ. Նավասարդյանցի համառոտ ծանոթությունից պարզվում է, որ այս հեթիաթը պատմել է ընդհանուր Վաղարշապատցի օրիորդ Աշխեն Հովհաննիսյանցը (աե՛ս սույն հատորի Ն. 4 հեթիաթի ծանոթագրությունը): Վերնագրի տակ նշված է՝ արարատյան բարրատով: Հեթիաթը գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատում, հավանաբար 1876—1902 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում:

«Զուբի» հեթիաթը թեմայով ու սյուժետով ներկա հրատարակության նախորդ՝ I հատորի «Կարապետ-րեկի հեթիաթի» (Ն. 35) հետ տարբերակներ են:

28. ՄԱՆՈՆԻ ՀԵԹԻԱԹԸ

(էջ 354)

Տպագրվում է ըստ Եր. Լալայանի «Մարգարիտների...» II գրքում (էջ 140—147) հրատարակված տեքստի: Հեթիաթի վերնագրի տակ, փակագծում նշված է՝ Վաղարշապատ: Տողատակի ծանոթության մեջ բանահավաքը հայտնում է, որ այս հեթիաթը պատմել է Վաղարշապատցի Վաղարշակ Վարդանյանը 1913 թ. օգոստոսի 24-ին (տե՛ս սույն հատորի Ն. 19 հեթիաթի ծանոթագրությունը):

«Մախոխի հեթիաթը» ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունները:

«Հայ ժողովրդական հեթիաթներ», 1950, էջ 297—305:

«Basme populaire Armenes», 1958, էջ 319—328:

(էջ 363)

Տպագրվում է առաջին անգամ: Գրառման ձևադրերը պահպանվում է ՀՍՍՌ ԳԱ Գրականության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվում (տե՛ս Տ. Նավասարդյանցի Ֆոնդ, գործ 2, № 20): Ձևագրում ոչ մի հիշատակություն չկա հեքիաթի գրառման հանդամանքների մասին: Հեքիաթի վերնագրի տակ փակագծում նշված է՝ արարատյան բարբառով: Այս հեքիաթը մտնում է այն անտիպ տեքստերի մեջ, որը Տ. Նավասարդյանցը պատրաստել է հրատարակելու որպես «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» հաջորդ՝ 11-րդ պրակ: Տեղում եղած հեքիաթների մի մասը մնացել է սևագիր՝ գրված այլ բանահավաքի ձևագրով և Տ. Նավասարդյանցի բաղմաթիվ ուղղումներով: Ասացողն անհայտ է: Հայտնի չէ նաև, թե ով է գրի առնողը: Սակայն, պարզ է, որ այս հեքիաթը գրի է առնված 1876—1903 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում:

Այս հեքիաթը թեմայով հիշեցնում է ներկա հրատարակության նախորդ՝ I հատորի «Ուհան աշըղն ու Քոսեն» հեքիաթը (№ 30), սյուժետային զարգացման տարբեր պլանով:

30. ԱՐՋԻ ՔՈՔՈՔԸ

(էջ 379)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» I գրքում (էջ 2—13) հրատարակված տեքստի: Տողատակի ծանոթության համաձայն այս հեքիաթը գրի է առել ինքը՝ Տ. Նավասարդյանցը՝ Վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1882 թթ., ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է:

«Արջի քոթոթը» հեքիաթը նախքան առանձին գրքի մեջ տպագրվելը Տ. Նավասարդյանցը հրատարակել է «Արարատ» ամսագրի 1887 թ. № 11-ի թերթում:

Այս հեքիաթն ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունը:

«Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», 1956, էջ 39—44:

31. ԽՄՈՐ ՈՒՏՈՂ ԷՐՆԵՆՆ

(էջ 388)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» X գրքում (էջ 3—14) հրատարակված տեքստի: Գրքի տողատակին գրված է հետևյալ ծանոթությունը: «Արարատյան բարբառով սույն երկու հեքիաթը ժողովրդած են Վաղարշապատ գյուղում»: Հիշատակված մյուս հեքիաթը՝ «Ուրշի հմար ֆոր փորողը ինքը կրնկի մեջը» հեքիաթն է (տես սույն հատորի № 38): Այս հեքիաթը ևս գրի է առել ինքը՝ Տ. Նավասարդյանցը՝ Վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1903 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է: Հեքիաթը սյուժետային գծով հիշեցնում է ներկա հրատարակության նախորդ՝ I հատորի «Ամիր-Շամիրի հեքիաթը» (№ 19):

(էջ 397)

Տպագրվում է ըստ Եր. Հալայանի «Մարգարիտների...» I գրքում (էջ 123—128) հրատարակված տեքստի: Հեքիաթի վերնագրի տակ փակագծի մեջ նշված է՝ Վաղարշապատ: Տողատակի ծանոթության մեջ բանահավաքը հայտնում է, որ այս հեքիաթը պատմել է վաղարշապատցի Մանուկ Խաչատրյանը 1913 թ. օգոստոսի 14-ին, Վաղարշապատում (տե՛ս սույն հատորի № 5, 6, 11, 20 հեքիաթների ծանոթագրությունները):

33. ԻՐԵՔ ԱՂՈՐՏԻՆՔ

(էջ 403)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» I գրքում (էջ 43—46) հրատարակված տեքստի: Տողատակի ծանոթության համաձայն՝ հեքիաթը դրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1882 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է:

Այս հեքիաթը թեմայով հիշեցնում է ներկա հրատարակության I հատորի «Թամբալ տղի հեքիաթը» (№ 37), սյուժետային գծից որոշ խտրություններով:

Նախքան «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» I գրքում տպագրվելը, Տ. Նավասարդյանցը այս հեքիաթը հրատարակել է «Արարատ» ամսագրի 1882 թ. № 3-ի թերթում:

«Իրեք աղպրտիներ» հեքիաթն ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունները՝ «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», 1950, էջ 461—463:

«Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», 1956, էջ 77—79:

34. ԱՂԴԻԼԱԿ

(էջ 406)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» IX գրքում (էջ 20—29) հրատարակված տեքստի: Համաձայն տողատակի ծանոթության, այս հեքիաթը պատմել է ընդհանուր վաղարշապատցի օրիդրդ Աշխեն Հովհաննիսյանցը (տե՛ս սույն հատորի № 4, 27 հեքիաթների ծանոթագրությունները): Գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատում, հավանաբար 1876—1902 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Հեքիաթի վերնագրի տակ փակագծի մեջ նշված է՝ արարատյան բարբառով: Այս հեքիաթը թեմայով հիշեցնում է ներկա հրատարակության I հատորի «Էծի հեքիաթը» (№ 36):

«Աղդիլակ» հեքիաթը ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունը՝ «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», 1950, էջ 493—499:

(էջ 413)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթների...» II գրքում (էջ 26—27) հրատարակված տեքստի: Համաձայն գրքի տողատակի ծանոթագրության, այս հեթիաթը գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, 1876—1882 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է: Հեթիաթի բովանդակությունը հիմնված է ժողովրդական նույնանուն առածի հիման վրա:

Սույն հեթիաթը ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունները:

«Армянские сказки», Москва, Academia, 1930 г., էջ 82—83. Перевод и примечания Я. Хачатрянца, введение М. Шагинян, рисунки художника М. Сарьяна.

Այս ժողովածուում թարգմանված մեզ հետաքրքրող հեթիաթները վերցված են Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթների...» գրքերից և եր. լայալանի «Մարգարիտներ...» II գրքից: Սույն ժողովածուն վերահրատարակվել է 1933 թ. լրացված նոր հեթիաթների թարգմանությամբ և վերջում հավելվածով՝ Ն. Պ. Անդրեևի կազմած հայկական հեթիաթների սյուժեների համառոտ ֆուկլորային ղուգահեռներով: Այս հեթիաթը II հրատարակության մեջ տե՛ս էջ 30—31:

Հետագա ծանոթագրությունների մեջ այս աղբյուրը համադրության համար կոչված է «Армянские сказки», 1930, իսկ 2-րդ հրատարակությունը՝ «Армянские сказки», 1933:

«Հայ ժողովրդական հեթիաթներ», 1950, էջ 397—398:

«Հատընտիր հայ ժողովրդական բանահյուսության», 1956, էջ 225—226:

«Basme populaire Armenes», 1958, էջ 386—387:

36. ՍՈՒՏԱՍԱՆ

(էջ 415)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթների...» II գրքում (էջ 43) հրատարակված տեքստի: Գրքում հեթիաթի գրառման հանգամանքների վերաբերյալ ծանոթություն չկա:

Այս հեթիաթը ևս գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, 1876—1884 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է:

«Սուտասան» հեթիաթն ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունները:

«Армянские сказки», 1930, էջ 84, 1933, էջ 92:

«Հայ ժողովրդական հեթիաթներ», 1950, էջ 395—396:

«Հատընտիր հայ ժողովրդական բանահյուսության», 1956, էջ 225:

«Basme populaire Armenes», 1958, էջ 389:

(էջ 416)

Տպագրվում է ըստ Եր. Լալայանի «Մարգարիտների...» II գրքում (էջ 84—91) հրատարակված տեքստի: Հեքիաթի վերնագրի տակ փակագծի մեջ նշված է՝ վաղարշապատ: Տողատակի ծանոթության մեջ բանահավաքը հայտնում է, որ այս հեքիաթը պատմել է վաղարշապատցի Մանուկ Խաչատրյանցը՝ Վաղարշապատում, 1913 թ. օգոստոսի 13-ին (տե՛ս սույն հատորի № 5, 6, 11, 20, 32 հեքիաթների ծանոթագրությունները):

38. ՈՒՐՇԻ ՀՄԱՐ ՖՈՐ ՓՈՐՈՂԸ ԻՆՔԸ ԿԸՆԿՆԻ ՄԵՋԸ

(էջ 425)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» X գրքում (էջ 15—22) հրատարակված տեքստի: Գրքում տողատակի ծանոթության մեջ Տ. Նավասարդյանցը հայտնում է միայն, որ արարատյան բարբառով գրած այս հեքիաթները ինքն է հավաքել՝ Վաղարշապատ գյուղում: Հեքիաթը պատմել է վաղարշապատցի օրիորդ Աշխեն Հովհաննիսյանցը (տե՛ս սույն հատորի № 4, 27, 34 հեքիաթների ծանոթագրությունները): Տ. Նավասարդյանցը այս հեքիաթը հավանաբար գրի է առել 1876—1903 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում:

Այս հեքիաթն ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունները:

«Հայ ժողովրդական հեփիաթներ», 1950, էջ 193—198:

«Հայ ժողովրդական հեփիաթներ», 1956, էջ 60—63:

«Basme populaire Armenes», 1958, էջ 213—218:

39. ԲԵԴՈՒՎԱՔ ՏՂԵՆ

(էջ 431)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» IX գրքում (էջ 65—72) հրատարակված տեքստի: Գրքում այս հեքիաթի գրառման հանգամանքների վերաբերյալ ծանոթություն չկա:

Այս հեքիաթը գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը՝ Վաղարշապատում, հավանաբար 1876—1902 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է:

Այս հեքիաթի վերնագրի տակ փակագծի մեջ նշված է՝ Արարատյան բարբառով, իսկ տողատակին բանահավաքը թողել է հետևյալ ծանոթությունը. «Տե՛ս «Հեքիաթների...» Ծ գիրք, երես 71, «Աստուծո զանգատ զնացող մարդը» Լոռու բարբառով գրած»: Հիշյալ Լոռու տարբերակը կհրապարակվի համապատասխան հատորում: «Բեդուվաթ տղեն» հեքիաթն ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունները:

«Հայ ժողովրդական հեփիաթներ», 1950, էջ 209—214:

«Basme populaire Armenes», 1958, էջ 230—235:

40. ԵՆՈՂԱՍԵՐ ՏՂԵՆ

(էջ 437)

Տպագրվում է ըստ Եր. Լալայանի «Մարդարիտները...» II գրքում (էջ 157—164) հրատարակված տեքստի: Հեթիաթի ծանոթության մեջ բանահավաքը նշում է, որ այս հեթիաթը պատմել է վաղարշապատցի վաղարշակ վարդանյանը, 1913 թ. օգոստոսի 25-ին, վաղարշապատում (տե՛ս սույն հատորի № 19, 28 հեթիաթների ծանոթագրությունները):

«Մեղասեր տղեն» հեթիաթն ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունները:

«Հայ ժողովրդական հեթիաթներ», 1950, էջ 199—208:

«Basme populaire Armene», 1958, էջ 219—229:

41. ԶՈՒՏՈՂԻ ՄԱԼԸ ՈՒՏՈՂԻՆ ՀԱՆԱԼ Ա

(էջ 447)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթները...» I գրքում (էջ 38—40) հրատարակված տեքստի: Համաձայն «Հեթիաթները...» I գրքի տողատակի ծանոթության, այս հեթիաթը գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը, վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1882 թթ. ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է:

Հեթիաթի սյուժետային զարգացումը հանդում է ժողովրդական նույնանուն առածի մտքին:

«Զուտողի մալը ուտողին հալալ ա» հեթիաթը նախքան «Հայ ժողովրդական հեթիաթներ» I գրքում տպագրվելը Տ. Նավասարդյանցը հրատարակել է «Արարատ» ամսագրի 1882 թ. № 2—3-ի թերթներում:

Այս հեթիաթն ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունները:

«Հայ ժողովրդական հեթիաթներ», 1950, էջ 505—507:

«Հայ ժողովրդական հեթիաթներ», 1956, էջ 102:

42. ՓԱՀԼԻՎԱՆ ՀԵՐ ՈՐ ՏՂԱ

(էջ 450)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթները...» IV գրքում (էջ 36—37) հրատարակված տեքստի: Գրքում ծանոթություն չկա հեթիաթի զրառման հանդամանքների մասին: Այս հեթիաթը ևս գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1888 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում:

Հեթիաթի վերնագիրը տպագիր տեքստի վրա բանահավաքը փոխել է և դարձրել՝ «Հայալը հարամոգ, հալալը չհարամոգ կանիք», հաշվի առնելով հեթիաթի քննադատիկ նպատակադրումը: Նպատակահարմար համարեցինք վերնագիրը թողնել նույնությամբ, ինչպես տպագիր տեքստում է:

43. ԱՄՈՔՈՎ ՀԱՐՍԸ

(էջ 459)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթների...» IV գրքում (էջ 54—55) հրատարակված տեքստի։ Գրքում ծանոթություն չկա հեթիաթի գրառման հանգամանքների մասին։ Այս հեթիաթը ևս գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1888 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում։ Ասացողն անհայտ է։

44. ԵՐՈՒՍԱՂԵՄ ԴՈՒ ԳՆԱՑԻՐ

(էջ 461)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթների...» VII գրքում (էջ 43—48) հրատարակված տեքստի։ Տողատակի ծանոթության համաձայն այս հեթիաթը գրի է առել Գասպար Աղազադյանը Վաղարշապատում և ուղարկել Տ. Նավասարդյանցին։ Ասացողն անհայտ է, հայտնի չէ նաև գրառման ստույգ թվականը, բայց որոշ է, որ այն գրի է առնվել 1876—1891 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում։

45. ՀՈՐ ՏՎԱԾ ԻՐԵՔ ԽՐԱՏԸ

(էջ 465)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթների...» VI գրքում (էջ 3—31) հրատարակված տեքստի։ Այս գրքում նույնպես Տ. Նավասարդյանցը ծանոթություն չի թողել, որտեղից հնարավոր լիներ պարզել հեթիաթի գրառման հանգամանքները։

Հեթիաթի վերնագրի տակ փակագծի մեջ նշված է՝ արարատյան բարբառ։ Այս հեթիաթը ևս գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատում, հավանաբար 1876—1890 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում։ Ասացողն անհայտ է։

Այս հեթիաթը թեմատիկ ընդգրկման և սյուժետային զարգացման տեսանկյունից միատարր չէ. այնտեղ միաձուլված են մի քանի սյուժետներ։ 1) Հոր տված երեք խրատին հավատարիմ մնալը, 2) Բեզդյանի մոտ ծառա մտնելը և նրա կնոջ դայթակոթությունից խուսափելը, 3) Անհայտ շարագործներից վերավորված աղքեկան օգնելը և հետագայում գաղտնիքը բացելը աղուսվի գողացած իրի շնորհիվ։

46. ԻՆՁ ՈՐ ՑԱՆԵՍ, ԸՆ ԷՆ ԿՀԶԵՍ

(էջ 487)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեթիաթների...» VII գրքում (էջ 36—38) հրատարակված տեքստի։ Հեթիաթի վերնագրի տակ, փակագծի մեջ նշված է՝ արարատյան բարբառով, իսկ տողատակին գրված է հետևյալ ծանոթություն։

ներ. Վեյնը որ ցանկա, ըն էլ կհնձնա, Վեյնատին պաշտովող կնիկը, Վեյն հարսը և Վեյնապան զուգնացիրն առականը ուղարկել է մեղ պարոն Գասպար Աղա-ղադյանը՝ Վաղարշապատից:

Բացառությամբ Վեյնատին պաշտովող կնիկը նույնից, որը ավանդություն է՝ ամոթխած իրիցկնկա թոնիրն ընկնելու և ձուկ դառնալու մասին, մյուս նյութերը իրենց բնույթով ավելի շատ կենցաղային հեքիաթներ են, քան թե առականը. այդ պատճառով էլ զետեղում ենք ներկա հրատարակության մեջ:

Այս հեքիաթը, բոտ Տ. Նավասարդյանցի վերահիշյալ ծանոթության, գրի է առել Գ. Աղադյանը Վաղարշապատում, հավանաբար 1876—1891 թթ. ընկած ժամա-նակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է:

47. ԳՈՂ ՀԱՐՍԸ

(էջ 489)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» VII գրքում (էջ 42) հրատարակված տեքստի: Հեքիաթի վերնագրի տակ փակագծի մեջ նշված է՝ արա-րատյան բարբառով: Տ. Նավասարդյանցի տված տողատակի ծանոթության հա-մաձայն այս հեքիաթը ուղարկել է Գասպար Աղադյանը Վաղարշապատից, որը հավանաբար գրի է առել 1876—1891 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է:

Այս հեքիաթը իր թեմայով ու սյուժետով տարբերակն է ներկա հրատարակու-թյան նախորդ՝ I հատորի «Թիթևո մորաքույրը» հեքիաթի (Ձ 44):

«Գող հարսը» հեքիաթն ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունը

«Հայ ժողովրդական հեքիաթներ...», 1950, էջ 469—470 (հեքիաթի վերնագիրը տպագրված է՝ «Խորամանկ հարսը»):

48. ՍԸՌ ԶՊԱՀՈՂ ԿՆԻԿ

(էջ 490)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» V գրքում (էջ 34—36) հրատարակված տեքստի: Գրքում լկա ծանոթություն հեքիաթի գրառման հանգա-մանքների մասին:

Այս հեքիաթը գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, հա-վանաբար 1876—1888 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է:

49. ԱՆՁԳԱՄ ԿՆԻԿ

(էջ 492)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» VIII գրքում (էջ 3—9) հրատարակված տեքստի: Գրքում ծանոթություն լկա հեքիաթի գրառման հանգամանքների վերաբերյալ: Հեքիաթի վերնագրի տակ փակագծում նշված է՝

արարատյան բարբառով: Այս հեքիաթը գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1894 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է:

50. ԸՍԵՆՑ ԷՆ ԶԻ ՄՆԱ

(էջ 497)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» IV գրքում (էջ 52—56) հրատարակված տեքստի: Գրքում ծանոթություն չկա հեքիաթի գրառման հանգամանքների մասին: Այս հեքիաթը ևս գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1888 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է:

51. ԱՆՄԱՀԱԿԱՆ ՎԱՐԴ

(էջ 501)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» V գրքում (էջ 21—26) հրատարակված տեքստի: Գրքում ծանոթություն չկա հեքիաթի գրառման հանգամանքների մասին: Հեքիաթի վերնագրի տակ, փակագծի մեջ նշված է՝ արարատյան բարբառ: Այս հեքիաթը գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1880 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է:

52. ԱՍՏՈՒՄ ՈՐ ՈՒՋՆՆԱ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆ ՏԱ՛ ԿՐԵՐԻ ՀԵՐԴԿՈՎ ԷՆ ՎԵ ԿԱԾԻ

(էջ 505)

Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հեքիաթների...» VIII գրքում (էջ 33—35) հրատարակված տեքստի: Գրքում հեքիաթի վերաբերյալ ծանոթություն չկա: Հեքիաթի վերնագրի տակ փակագծի մեջ նշված է՝ արարատյան բարբառով: Այս հեքիաթը ևս գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, հավանաբար 1876—1894 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Ասացողն անհայտ է:

53. ԹԱՄԱՐԱԼԸ

(էջ 507)

Տպագրվում է ըստ Եր. Լալայանի «Մարգարիտների...» II գրքում (էջ 79—83) հրատարակված տեքստի: Հեքիաթի վերնագրի տակ փակագծի մեջ նշված է՝ Վաղարշապատ, իսկ տողատակին հիշվում է, որ այս հեքիաթը պատմեց 1913 թ.

«դոստոսի 13-ին, Վաղարշապատ գյուղում նույն գյուղացի Մանուկ հաշատրյանը (տե՛ս սույն հատորի № 5, 6, 11, 20, 32, 37 հերթաթիւների ծանոթագրութիւնները)։
«Թամրալը» հերթաթիւ ունեցել է հետեւյալ վերահրատարակութիւնները։
«Հայ ժողովրդական հեփիարենք», 1950, էջ 443—448։
«Հայ ժողովրդական հեփիարենք», 1956, էջ 72—76։

54. ՍՈՒՏ ՀԵՔԻԱԹԻ

(էջ 513)

Տպագրւում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հերթաթիւների...» IX գրքում (էջ 49—52) հրատարակված տեքստի։ Տողատակի ծանոթութիւն համաձայն՝ այս հերթաթիւ պատմել է ընդհանուր վաղարշապատցի օրիորդ Աշխեն Հովհաննիսյանը (տե՛ս սույն հատորի № 4, 27, 34, 38 հերթաթիւների ծանոթագրութիւնները)։ Գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատում, համանաբար 1876—1902 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում։

Հերթաթիւ վերնագրի տակ փակագծում նշված է՝ արարատյան բարբառով։

Այս հերթաթիւ ունեցել է հետեւյալ վերահրատարակութիւններ։

«Հայ ժողովրդական հեփիարենք», 1956, էջ 52—54 (վերնագիրը փոխված է և դարձված՝ «Պոլով սուտը»)։

55. ՍՈՒՏԻԿ ԱՎՁՈՒ ՀԵՔԻԱԹԻ

(էջ 517)

Տպագրւում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի «Հերթաթիւների...» IX գրքում (էջ 73—77) հրատարակված տեքստի։ Գրքում ծանոթութիւն չկա հերթաթիւ զրառման հանգամանքների մասին։ Այս հերթաթիւ ևս գրի է առել Տ. Նավասարդյանցը Վաղարշապատ գյուղում, համանաբար 1876—1902 թթ. ընթացքում. Ասացողն անհայտ է։

Հերթաթիւ վերնագրի տակ փակագծի մէջ նշված է՝ արարատյան բարբառով։

Այս հերթաթիւ ունեցել է հետեւյալ վերահրատարակութիւնները։

«Հայ ժողովրդական հեփիարենք», 1950, էջ 509—512։

«Հատրնտի» հայ ժողովրդական բանահյուսութիւն», 1956, էջ 244—245։

56. ԻՐԵՔ ՔԱՌԻ ՀԵՔԻԱԹԻ

(էջ 521)

Տպագրւում է առաջին անգամ։ Գրառման ձեռագիրը պահպանւում է ՀՍՍՌ ԳԱ Գրականութիւն ինստիտուտի բանահյուսական արխիւի Տ. Նավասարդյանցի ֆոնդում (զործ 2, № 21)։ Ձեռագրից պետք է ենթադրել, որ այս հերթաթիւ գրի է առել Վաղարշապատցի Գասպար Աղաղաղյանը, համանաբար 1876—1908 թթ. ընկած ժա-

մանակամիջոցում: Ձեռագիր տեքստի վրա կան Տ. Նավասարդյանցի ուղղումները՝ Այս հեքիաթը նույնպես Տ. Նավասարդյանցը մտցրել է «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» հերթական 11-րդ գրքի մեջ, որը մնացել է անտիպ:

ՀԱՎԵԼՎԵՄ I

1. ՍՈՒՄԱԹԻ ԼԵՔԻԱԹԸ

(էջ 525)

Տպագրվում է ըստ Եր. Հալայանի «Մարգարիտների...» II գրքում (էջ 102—109) հրատարակված տեքստի: Հեքիաթի վերնագրի տակ փակագծում նշված է՝ Վաղարշապատ: Տողատակի ծանոթության մեջ բանահավաքը հիշում է, որ այս հեքիաթը պատմել է վաղարշապատցի Մանուկ հալատրյանը 1913 թ. օգոստոսի 15-ին Վաղարշապատ գյուղում (տե՛ս սույն հատորի № 5, 6, 11, 20, 32, 37, 53 հեքիաթների ծանոթագրությունները):

2. ԱՎՁԻՈՂԻԻ

(էջ 534)

Տպագրվում է առաջին անգամ: Գրառման ձեռագիրը պահպանվում է ՀՍՍՌ ԳԱ Գրականության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվում (տե՛ս Տ. Նավասարդյանցի ֆոնդ, գործ 2, № 21): Հեքիաթի գրառման հանգամանքների վերաբերյալ տեղեկություններ չկան: Գրառման ձեռագիրը սևագիր է. ձեռագրից հայտնի չէ, թե ով է գրի առնողը: Հայտնի չէ նաև. ասացողը: Հավանաբար հեքիաթը գրի է առնվել 1876—1908 թթ.: Գրառման տեքստի վրա Տ. Նավասարդյանցի ձեռագրով արված են բազմաթիվ ուղղումներ, որոնց նպատակն է հղել հեքիաթի բարբառի և պատմեալների շնչումներն ու աղավաղումները շտկել: Այդ պատճառով էլ հարկ չենք համարել այդ ուղղումները նշել: Տպագրվում է ըստ Տ. Նավասարդյանցի ուղղումների: «Ավլի-օղլի» հեքիաթը ներկա հրատարակության նախորդ՝ I հատորի «Ավլու տղի հեքիաթի» (№ 23) տարբերակն է:

3. ՀԱՎԱՏԱՐԻՄ ԿԵԿԷԸ

(էջ 545)

Տպագրվում է ըստ Եր. Հալայանի «Մարգարիտների...» II գրքում (էջ 148—156) հրատարակված տեքստի: Հեքիաթի վերնագրի տակ փակագծի մեջ նշված է՝ Վաղարշապատ: Տողատակի ծանոթության մեջ բանահավաքը նշում է, որ այս հեքիաթը պատմել է վաղարշապատցի Վաղարշակ Վարդանյանը, 1913 թ. օգոստոսի:

22-ին, Վաղարշապատ գյուղում (տե՛ս սույն հատորի № 19, 28, 40 հեքիաթների ծանոթագրությունները)։

Այս հեքիաթը թեմայով ու սյուժետով սույն հատորի «Հալալը լհարամող կնիկը» հեքիաթի (№ 22) տարբերակն է։

4. ՕՇԱՆԵՍԻ ԷՆՔԻԱԹԸ

(էջ 555)

Տպագրվում է ըստ Եր. Կալայանի «Մարգարիտների...» II գրքում (էջ 129—135) հրատարակված տեքստի։ Հեքիաթի վերնագրի տակ, փակագծում նշված է՝ Վաղարշապատ։ Տողատակի ծանոթության մեջ բանահավաքը հայտնում է, որ այս հեքիաթը պատմել է վաղարշապատցի Մանուկ Խաչատրյանը 1913 թ. օգոստոսի 15-ին Վաղարշապատ գյուղում (տե՛ս սույն հատորի № 5, 6, 11, 20, 32, 37, 53, հավ. 2 հեքիաթների ծանոթագրությունները)։

5. ԶԱԴՈՒ ՊԱՌԱՎ

(էջ 563)

Տպագրվում է ըստ Եր. Կալայանի «Մարգարիտների...» II գրքում (էջ 136—139) հրատարակված տեքստի։ Հեքիաթի վերնագրի տակ, փակագծում նշված է՝ Վաղարշապատ։ Տողատակին բանահավաքը թողել է հեկյալ ծանոթությունը. «Պատմեց 1913 թ. օգոստոսի 22-ին Վաղարշապատում, նույն գյուղացի Վաղարշակ Վարդանյանը՝ քառասուն տարեկան անզրագետ մարդը, որ պարապում է մշակությամբ, իսկ առաջ եղել է դերձակ»։ (Ասացող Վ. Վարդանյանի մասին տես սույն հատորի № 19, 28, 40, հավ. 4 հեքիաթների ծանոթագրությունները)։

Այս հեքիաթը այն հազվադեպ հեքիաթներից մեկն է, որտեղ շարը չի պատրվում։ Սույն հեքիաթում Զադու պառավը կախարդական հեքիաթների նույնատիպ հերոսների դերը չի կատարում, այստեղ նա ավելի շուտ կենցաղային հեքիաթների հնարագետ ու խորամանկ հերոսի դերում է, որը սակայն, համակրելի գծերով ու վարքագծով չի ներկայացված։

«Զադու պառավ» հեքիաթն ունեցել է հետևյալ վերահրատարակությունը։

«Армянские сказки», 1930, էջ 216—222, 1933, էջ 235—240։

6. ԿԵՂՏԱԿԵՐ ՄԱՐԴ

(էջ 568)

Տպագրվում է առաջին անգամ։ Գրառման ձեռագիրը պահպանվում է ՀՍՍՌ ԳԱ Դրակահանության ինստիտուտի բանահյուսական արխիվում (տե՛ս Տ. Նավասարդյանցի ֆոնդ, գործ 2, № 21)։

Վերնագրի տակ փակագծի մեջ նշված է՝ արարատյան բարբառով: Այս հեքիա-
թը արտագրված է Տ. Նավասարդյանցի ձեռքով և կան մի շարք ուղղումներ ու շրտ-
կումներ: Անացողն անհայտ է: Հավանաբար գրի է առնված 1876—1908 թթ. ըն-
կած ժամանակամիջոցում, «Կենդանկեր մարզ» կամ «Ղայիմ մարզ» արտահայտու-
թյունը այլարանական է, նշանակում է՝ ժլատ մարդ:

7. ՀՈՒՆԱՐՈՎ ԳՈՂՆՐ

(էջ 571)

Տպագրվում է առաջին անգամ: Գրառման ձեռագիրը պահպանվում է ՄՍՍՌ ԳԱ
Գրականության ինստիտուտի ընտանիքական արխիվում (տե՛ս Տ. Նավասարդ-
յանցի ֆոնդ, գործ 2, № 21): Գրառման հանգամանքների մասին տեղեկություններ
չկան: Զեռագրից կարելի է ենթադրել, որ հեքիաթը գրի է առել վաղարշապատցի
Գ. Աղազադյանը, հավանաբար 1876—1908 թթ. ընկած ժամանակամիջոցում: Հե-
քիաթի ձեռագիր տեքստի վրա կան Տ. Նավասարդյանցի կատարած ուղղումներն ու
շահումները:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ II

(էջ 574)

Սույն հավելվածում Վաղարշապատ գյուղի խոսվածքի համար որպես օրինակ
ընրված է «Հոր տված իրեք խրատը» հեքիաթը (Տ. Նավասարդյանց, «Հեքիաթ-
ներ...» VI գիրք, էջ 3—31, սույն հատորի № 45): Հեքիաթի տեքստում Տ. Նավա-
սարդյանցը հետևողականորեն պահպանել է արարատյան բարբառի շեշտադրու-
թյունը: Բաղաձայնական սխառնի հնչական-առասանական փոփոխությունները
Տ. Նավասարդյանցը մասամբ է պահպանել: Սույն օրինակի մեջ հնարավոր չափով
աշխատել ենք վերականգնել խոսվածքի արտասանական յուրահատկությունները,
օգտագործելով Տ. Նավասարդյանցի արխիվային ֆոնդերում եղած գրառումների
լեզվական փաստերը:

ԱՍՌԱՐՈՎ

(էջ 629)

Բառարանի մեջ տրված են այս հատորում հանդիպող բարբառային զովար-
հանանալի բառերի, ոճերի ու դարձվածքների, ինչպես նաև օտար և փոխառյալ
բառերի բացատրությունները:

Բառերի ու արտահայտությունների բացատրության ժամանակ նկատի է առնը-
ված սույն հատորի տեքստերում պարունակող իմաստն ու առումը: Եթե նույն բառը
կամ ոճը հեքիաթներում ունի մի քանի առումներ ու իմաստային տարբերությու-
ններ, ապա այդ բառի բացատրության տակ տրվում են տարբեր իմաստները: Կան

բառեր ու արտահայտութիւններ, որոնք փոխարեւակա՛ն մտքով են օգտագործված, այդպիսի դեպքերում բառի բացատրութիւնից առաջ նշվում է՝ փխք.:

Բառերը, ոճերն ու դարձվածքները բառարանում տրված են այբբենական կարգով, հաշվի առնելով պատումների մեջ պահպանված հնչումն ու տառադարձութիւնը: Երբեմն, բառին կից տրվում է ավելի բառի հնչունափոխված կամ տառադարձված այլ ձևը:

Բառարանում օգտագործված են նաև հատորի տողատակերին զրված բանահավաքների բացատրութիւնները, երբեմն ճշտելով ու լրացնելով դրանք: Մատակավ պատահում են բառեր ու արտահայտութիւններ, որոնք նեղ, տեղական բնույթ ունեն և զժվար է տալ զբանց ստույգ մեկնութիւնը. բառարանի այդպիսի բառերի դիմաց նշվում է՝ անստույգ, և կցվում հավանական ենթադրական բացատրութիւններ: Հասունկ անունները և մի շարք կենցաղային, ծխական, առասպելական և այլ աիպի երևույթներ ու առարկաներ արտահայտող բառերի բացատրութիւնները մանրամասնորեն չեն տրվում, հաշվի առնելով, որ դրանք բացատրվելու են տվյալ բնակավայրի հերիաթներն ամփոփող վերջին հատորի անվանական և առարկայական ցանկերում:

Սույն բառարանը պատրաստելիս հիմնականում օգտագործել ենք Տ. Նավասարդյանցի Քթառգիրք արաբատյան բարբառի» (Տփլիս, 1903 թ.) և Սահակ վարդապետ Ամասունու «Հայոց բառ ու բան» (Վաղարշապատ, 1912 թ.) աշխատութիւնները: Մասնակիորեն օգտագործել ենք նաև Հրայր Աճառյանի «Հայերեն գավառական բառարանը» (Թիֆլիս, 1913 թ.), Ստեփանոս Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանը» (Երևան, 1944 թ.), Ինչպես և տաճկերէնից—հայերեն, պարսկերէնից—հայերեն և մի շարք այլ բառարաններ ու բառացանկեր:

